

«СУСПІЛЬСТВО ВТРАЧЕНОЇ ДОВІРИ» ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. Відзначається, що в Україні є багаторічна низька підтримка громадянами дій влади, що сформувало таку важливу характеристику як «суспільство втраченої довіри», яка вирізняється низькою вертикальною взаємодією, але поряд з тим – високим рівнем горизонтальних зв'язків. На основі міждисциплінарного підходу, було доведено, що рівень вертикальної довіри прямо впливає на посилення міжнародної суб'єктності держави, який є вкрай низьким в Україні протягом всього етапу розвитку країни. Визначено, що формування незалежної та стратегічно обґрунтованої зовнішньої політики держави стало надважливим для країн, що розвиваються, а також трансформуються від авторитаризму до демократії. Така національно виважена позиція країни, що ґрунтується на відповідному рівні довіри й легітимній владі сприяє більш якісному пошуку союзників в реалізації національних інтересів й консолідації лідерського становлення в межах регіону.

Ключові слова: довіра, недовіра, вертикальна взаємодія, горизонтальні зв'язки, міжнародна суб'єктність, трансформація.

Abstract. It is marked that there is a long-term low support by the citizens of actions of authorities in Ukraine that formed such important description as “society of the lost trust” that is distinguished by low vertical co-operation, but at the same time – by the high level of horizontal connections. On the basis of the interdisciplinary approach, it

¹ кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин факультету журналістики та міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

was well-proven that the level of the vertical trust influences straight on strengthening of an international subject of the state that is extremely low in Ukraine during all stages of the development of the country. It is determined that forming of an independent and strategically reasonable foreign policy of the state became super important for countries that develop, and also transform from authoritarianism to democracy. Such nationally-weighted position of the country that is based on corresponding level of the trust and legitimate authorities assists more qualitative search of allies in realization of national interests and consolidation of the leader formation within the limits of the region.

Keywords: *trust, distrust, vertical interaction, horizontal connections, international subjectivity, transformation.*

Аннотация. *Отмечается, что в Украине есть многолетняя низкая поддержка гражданами действий власти, сформировавшая такую важную характеристику как «общество утраченного доверия», которая отличается низким вертикальным взаимодействием, но вместе с тем - высоким уровнем горизонтальных связей. На основе междисциплинарного подхода, было доказано, что уровень вертикального доверия напрямую влияет на усиление международной субъектности государства, является крайне низким в Украине на протяжении всего этапа развития страны. Определено, что формирование независимой и стратегически обоснованной внешней политики государства стало важнейшим для развивающихся стран, а также для трансформирующихся от авторитаризма к демократии. Такая национально взвешенная позиция страны основывается на соответствующем уровне доверия и легитимной власти способствует более качественному поиску союзников в реализации национальных интересов и консолидации лидерского становления в пределах региона.*

Ключевые слова: *доверие, недоверие, вертикальная взаимодействие, горизонтальные связи, международная субъектность, трансформация.*

Постановка проблеми. Формування сталої недовіри громадян до основних інститутів влади в Україні протягом двадцяти п'яти років незалежності стає ключовою характеристикою в реалізації внутрішньої та зовнішньої політики країни. Визначення основних чинників ерозії довіри дозволяє екстраполювати результати на формування міжнародної суб'єктності держави, яка уже протягом тривалого періоду потребує зміни в стратегії реалізації.

Після трьох революційних змін влади та майже повного оновлення більшості інститутів держави, рівень вертикальної взаємодії між інститутами влади та їх представниками й громадянами, не зазнав суттєвої зміни. А відтак, актуальність даного дослідження визначається необхідністю пошуку ефективних механізмів посилення підтримки «суспільства втраченої довіри» до основних інститутів влади в Україні й відповідно формування незалежної та сильної позиції на міжнародній арені.

Мета статті. Стаття має на меті розглянути теоретичні підходи до посилення недовіри громадян та практичні апробовані державно стратегічні механізми ментального й соціально-культурного спрямування щодо подолання тенденцій впливу «суспільства втраченої довіри» на формування міжнародної суб'єктності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання довіри та шляхів подолання недовіри громадян стало об'єктом дослідження в політологічній науці в 1990-х роках, коли вийшла друком праця Ф. Фукуяма «Довіра» (1995), яка поєднувала соціально-політичний та економічний успіх держав з рівнем підтримки громадян. Подальший аналіз визначеного явища представлені працями таких зарубіжних вчених як Н. Діннелло, Г. О'Донелла, Е. Еванс, С. Уайтфілд, Д. Ловелл, Н. Луман, Ф. Фукуяма, Є. Шацького, Р. Шо, П. Штомпка тощо. Поряд з цим варто виокремити наукові пошуки й вітчизняних дослідників: Т. Алексєєвої, Є. Бистрицького, В. Волинця, А. Гальчинського, О. Дацаківської, А. Міщенко, І. Сікори, В. Таран й багато інших.

Легітимність влади та процес її легітимації були проаналізовані такими вченими як М. Доган, В. Міллер, Т. Парсонс, Е. Гідденс, Дж. Коен, П. Розенвалон, С. Уайтфільд, М. Шафік, Й. Шумпетер, Р. Патнам тощо. Серед українських науковців, які досліджували дані питання, варто вирізнити сучасні праці В. Волинця, К. Завершинського, В. Ковальчук, С. Рябова, А. Фетисов і т. д.

Ця робота є спробою поєднати дослідження соціально-політичної взаємодії громадян й влади з виявленням механізмів, які формують міжнародну суб'єктність країн, що розвиваються, або трансформуються від авторитаризму до демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільство, яке не може контролювати свою владу, приречене на формування авторитарних або, що гірше, тоталітарних методів його управління. Особливим елементом, що його вирізняє залишаються сформовані горизонтальні взаємодії, за межі яких жоден індивід не може вийти. Такі мережі ґрунтуються на системній суспільній довірі між членами спільноти й незначним рівнем підтримки щодо політичних еліт. Саме тому стає доречним визначити, яким чином змінився рівень розвитку соціально-політичних мереж між громадянами в межах горизонтальної взаємодії, а також між індивідом або соціальною групою й владою.

Проблема суспільної довіри досліджується в межах міждисциплінарного підходу, адже є предметом аналізу ряду гуманітарних наук, а саме:

- з точки зору психології, довіра є напівраціональним стимулом до дій, що визначає поведінку людини, керує її установками та мотивами;
- соціологія розглядає суспільну довіру як елемент формування різноманітних взаємодій, що дозволяють суб'єктам об'єднуватися, спільно діяти тощо;
- для економіки рівень довіри громадян до різноманітних фінансових інститутів та їх продуктів є визначальним з точки зору розвитку й отримання прибутку;

- політологія вивчає довіру як елемент добровільної передачі повноважень для управління від індивіда до політичних лідера або еліти, керуючись напівкритичним сприйняттям їх можливих майбутніх дій. І т. д.

Поряд з цим потребує визначення важлива гіпотеза, що впливає з політологічного підходу до тлумачення взаємодії громадянина й держави, керуючись певним рівнем довіри суспільства до представників влади, яку можна сформулювати наступним твердженням: рівень вертикальної довіри прямо впливає на посилення міжнародної суб'єктності держави.

Особливо важливим є окреслення такого взаємовпливу на рівні країн, що розвиваються, адже вони перебувають в процесі трансформації від одного державно-політичного стану до іншого (часто від авторитарного управління до демократичного). Саме тому критичним є дослідження цього процесу для України, яка рухається зі стану планово-капіталістичного й авторитарного управління держави до ринково-капіталістичного й демократичного. Принаймні, й суспільство, й політичні еліти декларують такі наміри взаємного поступу. Але лише наміри роблять їх спільниками в досягненні цієї мети.

Соціологічні опитування, які були проведені в періоди між основними кризовими періодами розвитку України, а саме: між 1991 та 2004 роками, між 2005-2014 роками, - свідчать про системний й повний розрив між владою та суспільством. Останнє не довіряє ні державним інститутам, ні гілкам влади, ні силовим структурам. Це критичне й абсолютне падіння будь-якої вертикальної взаємодії між широкими верствами населення й так званими елітами.

Вибори, які відбуваються в межах своєї черговості, проводяться за міжнародними стандартами й під пильним наглядом спостерігачів загалом не сприяють формуванню рівня довіри громадян до своїх обранців. Уже через короткий період після проведення будь-якого плебісциту, виборці не вірять у порядність, фаховість та бажання відстоювати національні інтереси депутатів або Президентів.

Для порівняння варто використати дані соціологічних досліджень щодо рівня довіри громадян до окремих інститутів влади в Україні. У 2017 році Центром Разумкова було проведено комплексне опитування громадян «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження» (Табл. 1) [10].

Таблиця 1.

Рівень довіри до основних інститутів влади в Україні (%)

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри / недовіри
Президент України	39,3	32,6	19,6	2,4	6,1	-49,9
Верховна Рада України	46,8	39,8	8,5	0,5	4,4	-77,6
Уряд України	44,6	37,3	12,0	0,8	5,3	-69,1
Державний апарат (чиновники)	49,8	37,2	7,5	0,4	5,2	-79,1
Збройні сили України	16,6	20,9	45,3	10,6	6,6	18,4
Державна прикордонна служба	20,4	25,5	35,6	7,1	11,4	-3,2
Національна гвардія України	17,2	22,1	39,6	9,4	11,7	9,7
Національна поліція	20,8	32,8	28,9	4,8	12,8	-19,9
Служба безпеки України	26,2	30,4	25,1	4,4	13,9	-27,1
Державна служба з надзвичайних ситуацій	18,2	22,1	36,5	8,5	14,6	4,7
Прокуратура	51,1	32,2	8,5	1,0	7,2	-73,8
Суди	56,9	29,7	6,5	0,5	6,3	-79,6
Національне антикорупційне бюро України	35,1	29,7	19,1	2,2	13,9	-43,5
Патрульна поліція (нова)	17,4	28,5	38,0	4,0	12,1	-3,9
Уповноважений Верховної Ради з прав людини (Омбудсмен)	22,9	23,3	22,5	3,8	27,4	-19,9
ЗМІ України	18,3	29,4	39,9	4,5	7,9	-3,3
ЗМІ Росії	58,1	27,1	2,9	0,5	11,4	-81,8
Національний банк України	44,8	36,7	10,5	1,2	6,7	-69,8
Комерційні банки	48,4	35,5	9,0	1,4	5,7	-73,5
Профспілки	29,5	30,9	18,7	2,2	18,8	-39,5
Політичні партії	46,4	37,1	7,6	1,0	7,9	-74,9
Громадські організації	16,8	24,5	38,9	4,7	15,1	2,3
Західні ЗМІ	23,7	26,1	25,8	3,2	21,2	-20,8

Церква	11,7	15,2	42,0	21,3	9,8	36,4
Добровольчий рух (територіальна оборона)	13,5	18,5	37,2	8,0	22,7	13,2
Волонтерські організації	7,7	16,1	49,7	16,3	10,2	42,2

Показник, який аналітики використали як показник динаміки змін настроїв громадян – баланс довіри / недовіри – чітко віддзеркалює формування стійкого розчарування до основних інституцій влади та навіть громадянського суспільства.

Таким чином, волонтерські організації (66%), церква (63,3%) – мають найвищий рівень підтримки громадян. Ці структури є складовою суспільства, тому люди асоціюють їх з рівнем горизонтальної взаємодії. Паралельно, у зв'язку з посиленням агресії Росії проти України, за період 2014-2017 років зросла довіра громадян до силових структур, а саме: Збройних сил – 55,9%, Національної гвардії України – 49%, добровольчому руху – 45,2%, (Табл. 1) - що відображає тенденцію прихильності суспільства до ідей оборони, самозахисту, національної безпеки.

В той час як основні інститути державної влади навпаки втрачають довіру громадян. В дослідженні Центру Разумкова зазначається, що Президенту України довіряють лише 22% опитаних, не довіряють – 71,9%, Уряду – відповідно 12,8% і 81,9%, Національному банку – відповідно 11,7% і 81,5%), Верховній Раді – відповідно 9% і 86,6%, прокуратурі – відповідно 9,5% і 83,3%, судам – відповідно 7% і 86,6% [10].

Занепокоєння західних партнерів України викликає несприйняття, недовіра й внутрішня дискредитація новостворених інститутів в Україні, які були покликані боротися з проявами корупції та попереджати їх. Так, Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3% опитаних, не довіряють – 64,8%. А державний апарат (чиновники) підтримуються лише 7,9% опитаних громадян, в той час як не довіряють їм 87% (Табл. 1).

Позитивні зрушення громадяни України бачать лише в сфері обороноздатності країни, пише експерт А. Биченко. За його словами, 61,2% українців позитивно

оцінили введення електронного декларування майна та доходів держслужбовців [1].

На противагу даним соціологічного опитування, яке вказано вище, варто звернутись до публікацій та досліджень, які робить Інститут соціології Національної академії наук України. Так видання «Українське суспільство 1992-2015. Стан і динаміка змін» [11], розкриває багаторічні настрої громадян України щодо співвітчизників та соціально-політичних інститутів, включаючи й кризові періоди розвитку країни.

Дані, які публікуються Інститутом майже не відрізняються від наведених вище й фіксують лише певні коливання в рівнях довіри в той період, коли відбувається переобрання інститутів влади й люди мають певні очікування щодо змін. Однак уже через короткий період, критичне відношення до дій представників влади, повертається до рівня довиборчих перегонів.

Але більш цікавим є факт фіксації в даному дослідженні незмінності настроїв громадян України щодо їх горизонтального рівня довіри (92%) – сім'ї, родичам, друзям (Табл. 2).

Таблиця 2.

Динаміка рівня довіри сім'ї та родичам у населення України (%) [11, с. 464]

<i>Рівень довіри</i>	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015
<i>Не довіряю</i>	3,6	3,1	3,7	2,6	2,7	4,7	2,5	2,6	1,7	2,4	2,0	2,3
<i>Важко сказати, довіряю чи ні</i>	6,9	5,1	5,9	4,3	5,3	4,6	4,2	2,5	3,2	3,1	3,1	4,0
<i>Довіряю</i>	86,9	91,8	89,7	92,7	91,9	90,6	93,3	95,8	95,0	94,4	94,8	93,7
<i>Не відповіли</i>	2,6	0,0	0,7	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	

Дана таблиця розкриває суть значних ментальних та культурних особливостей українського суспільства, яке апріорі не може довіряти й довіритись державі, її основним інститутам. Громадяни приймають рішення, орієнтуючись на родинні, тобто горизонтальні, зв'язки, а не керуючись нормативно-правовими межами й

законом. Саме тому в різноманітних процесах формування кола наближених, радників й колег, українці прагнуть залучити людей з власного індивідуального оточення, а не ґрунтуючись на професійних якостях кандидатів.

Ці тенденції проявляються в підборі персоналу й підлеглих як Президентами України, Міністрами й чиновниками вищого й середнього рангу в тому числі. Тому українська політика досить закрита, авторитарна, відірвана від настроїв та інтересів соціальних груп тощо.

Ґрунтуючись на вищезазначеному та попередніми дослідженнями теми кризи довіри між громадянами та державою, варто визначити українську особливість соціально-політичного сприйняття влади, що сформувалась в період пострадянського розвитку країни, - «суспільство втраченої довіри».

У дисертаційному дослідженні «Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії» (2010) [6] ця характеристика була обґрунтована наступним чином: виникнення стало наслідком використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичного політичного режиму – маніпулятивного впливу через засоби масової інформації, самолегітимації окремих лідерів (переконаність впливових політичних діячів в незаперечному їхньому праві на здійснення політики), традиційної легітимації на основі стереотипів радянської епохи, штучної харизматизації окремих лідерів тощо [6, с. 7].

Варто додати ще й те, що протягом розвитку держави України, майже не змінилися механізми легітимації влади, однак з'явилися нові внутрі- та зовнішньополітичні виклики, що посилює відчуття громадян у неспроможності держави й представників влади адекватно й вчасно реагувати на них.

Часто у вітчизняних та зарубіжних працях відбувається обґрунтування позитивних та негативних аспектів незмінності рівня довіри громадян до інститутів влади. Так, в монографії «Суспільство без довіри» (2014) Є. Головаха й інші автори доводять, що «нерідко масова сліпа довіра до влади стає джерелом деградації та

краху суспільства з наступним тривалим періодом його відродження з соціальних руїн. У цьому контексті рівень недовіри до неефективної влади в Україні можна розглядати певним чином як конструктивний елемент суспільного розвитку» [8, с. 8].

З точки зору короткострокової дії, а також по відношенню до окремих сфер життя або певних інститутів – ця характеристика є вдалою. Однак, слід зауважити, що «суспільство втраченої довіри» - це комплексна якість українського суспільства, ментальна й психологічна характеристика, яка досить глибоко вкоренилась у свідомості громадян й впливає на формування як внутрішньої політики країни, так і визначає її здатність до формування самостійного й незалежного відстоювання національних інтересів на міжнародній арені.

У наукових працях 2015-2016 роках пропонувалось розглядати рівень суспільної довіри як каталізатор проведення реформ в країні. Доводилось, що в трансформаційних суспільствах оперативність та вчасність проведення системних змін прямо впливає на внутрішню консолідацію суспільства й можливості держави стверджувати свою міжнародну суб'єктність, реалізуючи стратегічно виважену зовнішню політику.

Варто відзначити, що на 7-му глобальному форумі ООН з питань формування уряду нового типу (Відень-2007) низку питань було присвячено всесвітній тенденції спаду громадянської довіри. Результатом широкої дискусії стало напрацювання рекомендацій щодо шляхів зміцнення довіри до державних органів, а саме:

- забезпечення легітимності уряду;
- установлення пріоритетів у наданні послуг і забезпеченні доступу до них;
- підвищення прозорості та підзвітності в цілях боротьби з корупцією;
- розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ);
- підтримка ефективного залучення громадянського суспільства;

- заохочення конструктивної зацікавленості вільних засобів масової інформації;
- наближення уряду до народу;
- створення умов для розвитку партнерських зв'язків між державним і приватним секторами;
- сприяння новаторським методам реформування державного сектора;
- відновлення довіри в країнах, які переживають кризовий або пост конфліктний період [7, 259-260].

Відповідно, подолання ерозії довіри та масового несприйняття суспільствами низької якості внутрішньої політики та фаховості своєї еліти у країнах, що трансформуються, стає ключовим для міжнародних організацій світу, які займаються реалізацією політичної синергії між громадянами та урядами.

Ефективна реалізація внутрішньої політики формує певний «імунітет» для влади від можливих суспільних потрясінь та залучення міжнародних експертів і фахівців як технічну допомогу. Саме в період «внутрішньої тиші» в державі й зростає здатність країни до динамічного просування своїх національних інтересів за кордоном або навіть формування якостей регіонального лідерства серед країн-сусідів.

Протягом останнього десятиліття серед європейських та американських вчених з'являється все більше публікацій, які визначають певні тенденції впливу провідних країн-лідерів на можливість становлення міжнародної суб'єктності тими країнами, які розвиваються й трансформуються.

Так, М. Шафік в статті «Відновлення довіри до експертного середовища» (2017) переконана, що «система працює на користь багатих і сильних і ніколи не притягне їх до відповідальності [12]. Тому стверджувати, що певна країна може набути свого впливу є так само помилковим, адже лідерство, навіть в регіоні, залежить від того чи згодні на це сучасні країни-гегемони.

Важливим висновком авторки статті є також твердження про конфлікт, який у XXI столітті йде між технократією та демократією. Він буде тривати ще досить довго, допоки політики не сформуують чітких меж втручання людей, які не обираються на посади, а представляють певні транснаціональні корпорації, в прийнятті тих рішень, що мають серйозні соціальні наслідки й можуть викликати суспільну незгоду або руйнувати довірчі вертикальні зв'язки.

Схожі висновки знаходимо в праці П. Б. Генрі, де він зазначає: хоч зараз країни, що розвиваються, становлять понад половину світового зростання ВВП, розвинені країни ще не визнали їх лідерські ролі й зростаючий вплив у світову економіку [13].

Заклики до західних гегемонів у глобальному управлінні тривають протягом значного періоду й їх небажання визнавати зростаючу роль інших гравців, призводить лише до недовіри серед країн та міжнародних організацій, а також до формування сильних й незалежних регіональних структур й джерел фінансування.

«Прискорювальна ерозія довіри країн, що розвиваються, до Бреттон-Вудських інститутів є особливо проблематичною зараз, враховуючи повільне зростання та триваючу економічну слабкість у розвинених країнах» [13].

Тому автор пропонує світовим економікам не відкидати процеси розвитку й інтеграції менших й слабших країн (що трансформуються), надати їм реальний голос у глобальному управлінні - тим самим зменшуючи дефіцит довіри та відновлюючи легітимність багатосторонніх інститутів.

Висновки. Відповідно, можна зробити висновки: з одного боку низька довіра не сприяє швидкому та якісному проведенню реформ, з іншого боку – вона формує в громадян критичне відношення до дій влади, тому змушує їх контролювати, стимулювати, тиснути й вимагати від інститутів держави потрібних змін.

Ще одним важливим підсумком є те, що критичні показники недовіри, тобто абсолютне заперечення спроможності діючої влади здійснювати свої повноваження від імені певного суспільства, тобто її заперечує (не визнає, не є

легітимною) або навпаки сліпої довіри в будь-які дії влади, їх виправдання й підтримка – призводить до низької ефективності держави.

Саме тому «суспільство втраченої довіри» не є найгіршим варіантом на рівні вертикальної взаємодії між громадянами та державою в процесі трансформації України. Адже, таким чином, владі постійно треба удосконалювати механізми власної легітимації, сприяти якісним змінам.

У дослідженні «суспільства втраченої довіри» автор доводить, що рівень вертикальної довіри прямо впливає на посилення міжнародної суб'єктності держави й прямо залежить від ефективності механізмів, якими влада легітимізує свою діяльність.

Список використаних джерел

1. Биченко А. Все повторюється: рівень недовіри до президента значно перевищує довіру. Електроний ресурс / А. Биченко // Центр Разумкова. – 20.02.2017. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/komentari/vse-povtoriuietsiariven-nedoviry-do-prezydenta-znachno-perevyshchuie-doviru-movoiiu-oryhinalu>;
2. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730 с.;
3. Ковальчук В.Б. Конституційна юстиція в механізмі легітимації державної влади: зарубіжний та вітчизняний досвід. Електроний ресурс / В.Б. Ковальчук // Науковий блог. – 24.12.2009. – Режим доступу: http://naub.org.ua/?p=742#_ftn2;
4. Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці [Текст] : монографія / Віталій Ковальчук; [наук. ред. Скрипнюк О. В.]. - К.: Логос, 2011. - 389 с.;

5. Крастєв І. Підйом і падіння демократії [Текст]: (як глобалізація змінює світ) / І. Крастєв // Зовнішні справи : Суспільно-політичний журнал. - 2013. - N 8. - С. 12–17;
6. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. Б. Міщенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. — 150 с. — укр.;
7. Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством. – К.: Фенікс, 2011. – 336 с.
8. Общество без доверия / Под ред. Е.Головахи, Н.Костенко, С.Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.;
9. Розанвалон П. Демократична легітимність [Текст]: безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон; пер. з фр. Є. Марічева. - К.: Києво-Могилян. акад., 2009. - 286 с.;
10. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження. Електроний ресурс // Центр Разумкова. – 2017. – 5 с. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii>;
11. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. – Київ: [б. в.], 2016 – 524 с.;
12. Shafic M. Restoring Trust in Expertise. Електроний ресурс / М. Shafic // Project Syndicate. – 2017. - Режим доступу: <https://www.project-syndicate.org/commentary/restoring-trust-in-experts-by-minouche-shafik-2017-03/>;
13. Henry P. B. The Global Trust Deficit Електроний ресурс / Р. В. Henry // Project Syndicate. – 2013. - Режим доступу: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-trust-deficit-in-global-governance-by-peter-b--henry>.

References

1. Bychenko A. Vse povtoryuyet'sya: riven' nedoviry do prezydenta znachno perevyschuye doviru. [Everything is repeated: the level of distrust to the president far exceeds trust.] Elektronnyy resurs / A. Bychenko // Tsentr Razumkova. – 20.02.2017. – Rezhym dostupu: <http://razumkov.org.ua/komentari/vse-povtoriuietsia-riven-nedoviry-do-prezydenta-znachno-perevyschue-doviru-movoiiu-oryhinalu>;
2. Dovere: sotsyal'nye dobrodetely y put' k protsvetanyu [TRUST. The Social Virtues and the Creation of Prosperity]: Per. s anhl. / F. Fukuyama. — M.: OOO «Yzdatel'stvo ACT»: ZAO NPP «Ermak», 2004. — 730 s.;
3. Koval'chuk V.B. Konstytutsiyna yustytsiya v mekhanizmi lehitymatsiyi derzhavnoyi vlady: zarubizhnyy ta vitchyznyanyy dosvid. [Constitutional justice in the mechanism of legitimation of state power: foreign and domestic experience.] Elektronnyy resurs / V.B. Koval'chuk // Naukovyy bloh. – 24.12.2009. – Rezhym dostupu: http://naub.org.ua/?p=742#_ftn2;
4. Koval'chuk V.B. Lehitymnist' derzhavnoyi vlady v pravoviy teoriiy ta derzhavno-pravoviy praktytsi [Legitimacy of state power in legal theory and state-legal practice] [Tekst] : monohrafiya / Vitaliy Koval'chuk; [nauk. red. Skrypnyuk O. V.]. - K.: Lohos, 2011. - 389 s.;
5. Krastyev I. Pidyom i padinnya demokratiyi [The rise and fall of democracy] [Tekst] : (yak hlobalizatsiya zminyuye svit) / I. Krastyev // Zovnishni spravy : Suspil'no-politychnyy zhurnal. - 2013. - N 8. - S. 12–17.;
6. Mishchenko A.B. Dovira yak skladova lehitymatsiyi vlady v umovakh suchasnoyi demokratiyi: [Trust as a component of power's legitimation in the conditions of modern democracy] dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02 / A. B. Mishchenko ; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. — K., 2010. — 150 s. — ukp.;
7. Natsional'ni ta mizhnarodni mekhanizmy finansuvannya hromadyans'koho suspil'stva. Mizhnarodni zakhody zmitsnennya doviry mizh derzhavoyu ta hromadyans'kym suspil'stvom. [National and international mechanisms for funding civil society.

International confidence-building measures between the state and civil society] – K.: Feniks, 2011. – 336 s.

8. Obshchestvo bez doveryya [Society without trust] / Pod red. E.Holovakhy, N.Kostenko, S.Makeeva. – K.: Yn-t sotsyolohyy NAN Ukrayiny, 2014. – 338 s.;
9. Rozanvalon P. Demokratychna lehitymnist' [Democratic legitimacy] [Tekst]: bezstoronnist', refleksyvnist', nablyzhenist' / P"yer Rozanvalon; per. z fr. Ye. Maricheva. - K.: Kyievo-Mohylyan. akad., 2009. - 286 s.
10. Stavlennya hromadyan Ukrayiny do suspil'nykh instytutiv, elektoral'ni oriyentatsiyi. Rezul'taty sotsiolohichnoho doslidzhennya. [Attitude of Ukrainian citizens to public institutions, electoral orientation. Results of sociological research] Elektronnyy resurs // Tsentr Razumkova. – 2017. – 5 s. – Rezhym dostupu: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii>;
11. Ukrayins'ke suspil'stvo: monitorynh sotsial'nykh zmin [Ukrainian society: monitoring social change] / Nats. akad. nauk Ukrayiny, In-t sotsiol. – Kyuyiv: [b. v.], 2016 – 524 s.;
12. Shafic M. Restoring Trust in Expertise. Електроний ресурс / М. Shafic // Project Syndicate. – 2017. - Режим доступу: <https://www.project-syndicate.org/commentary/restoring-trust-in-experts-by-minouche-shafik-2017-03/>;
13. Henry P. B. The Global Trust Deficit Електроний ресурс / P. B. Henry // Project Syndicate. – 2013. - Режим доступу: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-trust-deficit-in-global-governance-by-peter-b--henry>.